

IN MARGINE VĚDECKÉ BIOGRAFIE ROMANA JAKOBSONA (1920 - 1939)

Miloš Zelenka - Pavlína Kuldanová

Reprezentativní jakobsonovská konference pořádaná ve dnech 9.-11. září 1993 na Masarykově univerzitě oživila vědecký zájem o mnohostranný odkaz světoznámého lingvisty a literárního vědce. Jakobsonův podíl na transformaci ruského formalismu a českého strukturalismu, jakož i jeho přínos poetice, folkloristice, bohemistice, slavistice, semiotice a antropologii spolu se zhodnocením vztahu k poetismu a básnické avantgardě, obecně k české meziválečné kultuře, byly a jsou předmětem speciálních výzkumů. Jakobson však sehrál důležitou roli i v utváření a rozvoji kulturních česko-ruských styků, seznamoval naši veřejnost s moderním sovětským uměním - tehdy poněkud izolovaným od ostatní Evropy, zpřístupňoval tvorbu V. Chlebnikova, V. Majakovského, B. Pasternaka a dalších. Tento "spiritus agens moderní filologie" (J. Hrabák) byl nepřekonatelným debatérem Pražského lingvistického kroužku, jeho formule byly pádné jako kladivo a ostré jako břitva (J. Vachek). Jestliže jej J. Seifert s odstupem času charakterizoval jako neakademického vědce, jehož bohatá imaginace odkazuje k básnickému vztahu ke skutečnosti, I. Olbracht v soukromé korespondenci 1938 badateli napsal slova citového obdivu: "Byl jsi vůbec stvořen jen pro radost dobrým lidem ... jsi jedním z mála lidí, jichž si opravdově a hluboce vážím." Když tvůrci Osvobozeného divadla prchali před nacisty ze země, poslal mu J. Werich lístek, na jehož přední straně byl vytištěn hudební motiv Ježkovy písně, na rub Werich načrtl několik krátkých, ale výstižných vět: "Milý Romane, tak já se s Tebou loučím, ale ne na dycky. Bud' tak fajn, jak jsi vždycky byl, já se taky vynasnažím, abychom vytrvali. Až se uvidíme, tak se vožereme. Tvůj Jan Werich". Fascinující fenomén Jakobsonovy osobnosti spočíval ve vzájemném spojení četných protikladů vědy a poezie, intelektuálního racionalismu a emotivního zaujetí pro daný problém. Jeho bytost žila z antinomií, které se nerušily, nýbrž vytvářely složitou a vzácnou jednotu směřující k specifickému formování kulturního prostředí (P. Trost).

Roman Osipovič Jakobson se narodil 11. 10. 1896 v židovské rodině v Moskvě. Jeho rodiče Osip a Anna Marie pocházeli z Lotyšska; otec, který byl chemikem, se pohyboval v intelektuálních kruzích, v nichž se hovořilo rusky a francouzsky: výchova probíhala v dvojjazyčném prostředí, tak typickým pro ruské vzdělance. V letech 1905-1914 Jakobson studoval na klasickém

gymnáziu Lazarevského institutu východních jazyků v Moskvě, které ukončil maturitní zkouškou v květnu 1914 se stříbrnou medailí. Poté následovala historicko-filologická fakulta moskevské univerzity, kde se Jakobson věnoval ruskému jazyku, literatuře a folkloru, jazykovědě a srovnávací mluvnici slovanských jazyků. Vědecká kariéra začíná rokem 1916: recenzí Durnovovy, Sokolovovy a Ušakovovy ruské dialektické mapy a jejich přehledu ruské dialektologie v časopise Etnografičeskoje obozrenije; již roku 1915 mladý badatel získal prestižní Buslajevovu cenu za práci Osobnosti jazyka mezenskich starin. V témže roce se stal iniciátorem, spoluzakladatelem a prvním předsedou Moskevského lingvistického kroužku (1915-1920), na jehož půdě se seznámil s knížetem N. S. Trubeckým, vynikajícím fonologem, který rozpoznal talent začínajícího vědce. Roku 1916 byl Jakobson přijat za člena petrohradského Opojazu, Společnosti pro bádání o jazyce básnickém, tvořeném žáky jazykovědce J. Badouina de Courtenay, které společně fascinovala analýza slova, úsilí vidět věci umění metodou "ozvláštněného" vnímání, kde důležitý není literární objekt samotný, ale jeho forma, tj. způsob děláni a prožívání věcí. Impulzy F. de Saussura, E. Husserla, J. Badouina de Courtenay ad., učení ruských vědců Fortunatova, Šachmatova, Ščerby, ruská umělecká avantgarda, poetika futurismu a kubismu - to byly podněty, které formovaly myšlenkové podhoubí ruské formální školy. V závěrečné části prvního svazku svých Vybraných spisů se Jakobson přiřadil ke generaci tvůrců duchovní tváře našeho století: Picasso, Joyce, Stravinskij, Le Corbusier ad. Často Jakobsonem citovaný výrok zakladatele kubismu G. Braqua "Nevěřím věcem, ale vztahům mezi věcmi" předznamenal pozdější směřování ke strukturalismu: nikoli geneze a mechanická kauzalita, ale důraz na funkci a vnitřní logiku věcí a procesů. Zásada Badouina de Courtenay o klasifikaci jazykových jevů z hlediska záměru, s jakým mluvčí používá svůj jazykový materiál, přivedla začínajícího badatele k radikální revizi dobových názorů na podstatu literatury a k celoživotní integraci poetiky do systému lingvistických disciplín.

Podle neověřené zprávy si Jakobson podal žádost o studium na Karlově univerzitě již roku 1914, avšak jeho plány překazila první světová válka. Přijel až 10. 7. 1920 jako magistrant moskevské univerzity a člen sovětské mise Červeného kříže. Mladého vědce provázela pověst erudovaného lingvisty, osobního přítele V. Majakovského, který publikoval několik prací z oboru dialektologie a etnografie. V říjnu 1920 Jakobson misi opouští a ve školním roce 1920 - 1921 si doplňuje vzdělání poslechem bohemistických a slavistických přednášek u profesorů Hujera, Smetánky ad. V květnu 1922 uzavřel svůj první sňatek s úřednicí sovětské obchodní mise, s lékařkou Sofií Nikolajevnou Feldmanovou (nar. 1899 v Moskvě). Od konce roku 1921 až do 1. listopadu 1928 Jakobson působil ve funkci zatímního tiskového referenta sovětského

zastupitelství; po definitivním odchodu z diplomatických služeb se věnoval výhradně vědecké práci.

Jakobson, který udržoval přátelské styky s uměleckou levicí (S. K. Neumann), byl jako oficiální zástupce sovětského státu sledován pražskou policií. Z těchto zápisů vyplývá, že mladý badatel se úzkostlivě vyhýbal jakékoli politické aktivitě, čímž si otevíral cestu k vědecké a literární práci... V roce 1939 badatel v dopise rektoru Masarykovy univerzity A. Novákovy napsal, že nikdy nenáležel k žádné politické straně nebo sdružení - s výjimkou roku 1917, kdy byl krátce organizován v ruské konstitučně-demokratické straně (kadetské) v Moskvě. K odchodu ze služeb zastupitelstva se vyjádřilo policejní zastupitelství následujícím způsobem: "Příčina není přesně známa. Podle nezaručených zpráv vznikly na rozhodujících místech pochybnosti o jeho naprosté politické spolehlivosti, protože prý bylo zjištěno, že je levobočkem nějakého člena ruské aristokracie...jest pravděpodobné, že Jakobson měl býti vystředán při jedné z hromadných čistek, které sovětská vláda čas od času provádí ve svých zastupitelských úřadech. Jakobson však neuposlechl rozkazu vrátiti se do Moskvy a setrval v Praze; přesto však nepočal vystupovati proti sovětské vládě a též ze strany Sovětů nebyly proti němu podniknuty žádné represálie..."

Jakobsonovy první dvě monografické studie Novejšaja russkaja poezija a O češskom stiche vznikaly již v období formalistického přechodu od studia poetického jazyka a jeho soustavy ke konstrukci uměleckého díla, k odhalení jeho techniky. V první práci badatel na materiálu poezie V. Chlebnikova analyzoval realizaci tzv. básnického jazyku jako tvárného prostředku, přičemž v souladu s názory svého přítele z Opojazu V. Šklovského o zastaralosti konvenčního protikladu kategorií "obsah" a "forma" spatřoval zvědečtění literární teorie ve zkoumání "literárnosti" slovesných textů, tedy v tom, co tyto texty činí specificky literárním faktem. Už v této tezi bylo signalizováno, že básnický jazyk necharakterizuje v zásadě žádná vlastnost, ale jeho funkce, tj. způsob využití této vlastnosti. Poezie jako jazyk v estetické funkci je indiferentní k předmětu zobrazení, je "výpovědí" zacílenou na "výraz", zatímco v praktickém jazyce tato vlastnost ustupuje do pozadí. Jakobsona se Šklovským počátkem 20. století spojoval vedle vztahu k futuristickým básnickým společným boj proti poetice symbolistů a akmeistů, úsilí o konstituování objektivní vědecké analýzy, která by rozbor uměleckého díla zbavila biografismu a psychologické nazíravosti. Je zajímavé, že Jakobson v prvním rozhovoru po příjezdu do Československa o stavu současné ruské kultury v červenci 1920 futurismus hodnotil vcelku zdrženlivě ("...je rozšířen, ale nepřevládá"), uvedl zde vedle sebe starší symbolisty a mladší futuristy, přičemž z ruské literatury doporučil V. Majakovského, A. Bloka, V. Brjusova, V. Ivanova a A. Bělého.

Druhá monografická studie, která vyšla v přepracovaném znění pod názvem *Základy českého verše* (Praha, 1926) signalizovala badatelovu větší spjatost s českým kulturním a vědeckým prostředím, zároveň měla závažné důsledky pro oblast teoretické poetiky a praktické versologie a znamenala metodologickou přeměnu lingvistiky a literární vědy. Jakobson se domníval, že základem rytmu v českém verši se stává mezislovní předěl, jehož doprovodným prvkem je dynamický přízvuk, v češtině ustálený, přičemž jako autonomní prvek tu vystupuje kvantita. Rozlišení distinktivních a nedistinktivních prozodických prvků stálo v popředí fonologického bádání Jakobsona a Trubeckého zabývajících se komplementárním vztahem zvuku a významu v rovině nejmenších jazykových jednotek. Odtud vedla cesta k četným pracem z oblasti staročeského básnictví (*Verš staročeský*, 1934; *K časovým otázkám nauky o českém verši*, 1935 ad.), k erbenovským a máchovským studiím, obecně k výzkumu ústní poezie slovanských národů a slovanského folklóru.

Po vystoupení ze služeb sovětské mise v roce 1928 Jakobson přijal místo redaktora v periodiku *Slavische Rundschau*, oficiálního časopisu pro slovanský jazykozpyt na německé univerzitě v Praze, o rok později byl zvolen činným členem pražského Slovanského ústavu. Jakobsonovy aktivity vyvolávaly nespokojenost především mezi ruskou emigrací, která upozorňovala, že badatel je tajným odpůrcem českého národa, že udržuje styky s exponenty III. Internacionály a že se kontaktuje s komunistickými žurnalisty. Jakobson navázal mnohá přátelství s osobnostmi našeho kulturního života - s Nezvalem, Durychem, Seifertem, Vančurou, Neumannem (v pol. 30. let se s ním bolestně rozešel), Teigem, Voskocem a Werichem a dalšími; svědčilo o tom mj. jeho přijetí za člena pražského Devětsílu. Z korespondence s českými umělci je zřejmé, že badatel např. spolupracoval s J. Horou na překladu *Evžena Oněgina* a s O. Fischerem na překladu *Borise Godunova*. Přes své svízelné postavení Jakobson nepřerušil ani přátelské kontakty s moskevskými a leningradskými kolegy, s nimiž pravidelně korespondoval. Od roku 1921 v Praze působil na Jakobsonovo pozvání Petr Bogatyrev, kolega z Moskevského lingvistického kroužku, který jako člen sovětské mise pracoval ve funkci překladatele slovanských jazyků; v jejich vzájemné spolupráci vznikla řada významných studií (*K probleme razmeževanja folkloristiki i literaturovedeniija*, 1931). Obdobně se Jakobson stýkal s V. Šklovským, který počátkem 20. let žil jako emigrant v Berlíně. Charakteristický styl Šklovského - metaforicky a esejisticky zbarvený, v němž se prolínají vtipné paradoxy a přesné aforismy s lyrickou obrazností - se odráží i v dopise z 25. září 1923 adresovaném do Ruska: "Jsem v české Praze. U Romana... Tíživý stesk se tiše zakusuje do mého srdce... Doufám, že to bude v pořádku. Dostanu-li v Praze peníze. V Berlíně je to zajímavější, ale moc málo nadějně. Je to prostě zoufalá situace... Není možná tak málo praco-

vat. Jsem teď bez peněz, protože se v Praze žije přinejmenším třikrát tak draho jako v Berlíně. Mám teď napsat půl tiskového archu o Puškinovi, ne víc, a ne méně. A z toho mám žít... Srdce mi puká žalem. Rusko č. 2 má se v poměru k současnému jako je 2 v poměru k 2^{10!}"

Koncem 20. let docházelo v české literární vědě k podstatným modifikacím původních východisek ruského formalismu: založení Pražského lingvistického kroužku v říjnu 1926 svědčilo o hledání nového programu kolektivní vědecké práce, na němž se vedle Jakobsona podílel zejména J. Mukařovský, V. Mathesius, B. Havránek, B. Trnka a další. Výrazný zlom v Jakobsonově vědecké biografii je možné datovat ke konci roku 1928, kdy literární teoretik J. N. Tyňanov přijel do Prahy a společně s Jakobsonem koncipoval *Problémy zkoumání literatury a jazyka*, teze nastolující požadavek systémovosti v literární teorii, propojení historického a teoretického přístupu, v němž systém tvoří nejen synchronie, ale i diachronní moment vývoje a jeho souvislostí. Definitivní rozhodnutí nevrátit se zpět do Sovětského svazu nastává po sebevraždě Majakovského roku 1929; Jakobson se s tímto krutým faktem vyrovnal ve studii *Von einer Generation, die ihre Dichter vergeudet hat* (1930). Zásadní "zúčtování" s raným ruským formalismem se objevilo na prvním sjezdu slovanských filologů v Praze 1929 v podobě tezí Pražského lingvistického kroužku, na nichž se Jakobson podílel. Později tuto skutečnost badatel vyjádřil výrokem přirovnávajícím původní ruský formalismus k dětským šatům, z kterých jsme vyrostli. Obdobně v populárním eseji *Co je poesie?* (1933) Jakobson své stanovisko rozvedl: "Ani Tyňanov, ani Mukařovský, ani Šklovskij, ani já, - nehlásáme soběstačnost umění, nýbrž ukazujeme, že umění je součástí sociální stavby, složkou proměnlivou... To co zdůrazňujeme, není separatismus umění, ale autonomnost estetické funkce". Jakobsonovy přednášky a diskusní vystoupení (po dobu své předválečné působnosti přednášel celkem 18krát a byl třetím nejaktivnějším členem po Mukařovském a Trnkovi) ukazují na názorové třbení a organizační zpevnění českého strukturalismu, který od roku 1935 získal vlastní publikační platformu v podobě časopisu *Slovo a slovesnost*. Jakobson společně s Mukařovským chápali v této době strukturalismus jako významově otevřený systém, jako dialektickou metodu syntetického pohledu na objektivní skutečnost, v níž umělecké dílo má znakový charakter, je celistvou strukturou, nikoli mechanickou sumou různorodých elementů.

Jakobson své existenční zakotvení v meziválečném Československu díky své vědecké autoritě celkem oprávněně spojoval s kariérou vysokoškolského pedagoga. Vstříc mu vyšla Masarykova univerzita, kde se od poloviny 20. let jevila potřeba smluvní profesury ruské filologie. Na výzvu svých generačně a metodologicky spřízněných kolegů z Pražského lingvistického kroužku (B. Havránek, F. Trávníček, F. Wollman) Jakobson po úspěšné obhajobě

doktorátu na německé univerzitě v Praze roku 1929 kandidoval jako nejhodnější uchazeč: ačkoli byl komisí ve složení S. Souček a F. Trávníček v čele s B. Havránkem doporučen, procesní řízení komplikovaly výhrady některých členů profesorského sboru, např. germanista A. Beer protestoval poukazem na rozpor v platném univerzitním řádu: Jakobsonova kandidatura na smluvní profesuru bez předchozí habilitace není právně možná, navíc zde chybí praxe na československých středních školách, uchazeč nemůže předložit maturitní vysvědčení (doklady ze sovětského Ruska nebyly uznány). O Jakobsonově poměru k československému zřízení se dokonce vyslovilo Ministerstvo zahraničních věcí v Praze jménem K. Krofity v dopise z 31. března 1930 s označením "důvěrné": "...Poměr pana Jakobsona k našemu státu byl dobrý (...) ministerstvo může konstatovati, že nezná ani jednoho případu neloyalitu pana Jakobsona; jeho poměr k našemu národu a státu stával se postupně vřelejším, v posledních letech byl pak zjevně vřelý. Ministerstvu jsou známa fakta, kdy pan Jakobson našemu státu chtěl prospěti a prospěl. Ve funkci tiskového referenta usiloval o rozšíření správných poznatků o našem státě nejen v SSSR, nýbrž i ve státech jiných... ministerstvo... nepoložilo by veto k návrhu na jeho ustanovení smluvním profesorem na kterékoli československé univerzitě..."

Z celkového počtu 20 hlasujících volilo 12 profesorů kladně, 6 záporně a 2 se zdrželi. Přes pozitivní výsledek byl návrh pro formální nedostatky odložen ad acta. Odmítavý postoj některých oponentů v profesorském sboru Jakobsona neodradil, v červnu 1932 požádal o habilitaci v oboru ruské filologie a předložil již předtím publikovaný spis *Remarques sur l' évolution phonologique du russe* (1929). Proti doporučení nové komise bylo opět podáno několik protestních vót, většinou profesory jiné než bohemistické orientace. Pozadí vleklého sporu spočívalo v odporu konzervativní linie české lingvistiky k Jakobsonově metodologii, resp. k metodologii pražského lingvistického kroužku. Funkcionalistické pojetí jazyka, důraz na funkce jazykového projevu a s tím související teorii jazykové kultury, naráželo na nesouhlas starší jazykovědné generace, považující za klíčové kritérium národní "čistotu" a "estetičnost" jazyka. Z těchto důvodů A. Beer a F. Chudoba napadli Jakobsonův článek ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Anglista F. Chudoba konstatoval, že stat' O dnešním brusičství českém "zaráží svou nemístnou přikrostí a někdy i zastřeným posměchem, s jakým se tento cizinec, který se teprve nedávno naučil poněkud česky, vyjadřuje o dnešní češtině a o snahách některých filologů usilujících o její čistotu a dokonalost". Výhrady většinou přesahovaly odborný rámec: nedostatečná dokumentace dokladů o narození, rozporuplná politická orientace ("...nechce se k bolševictví přiznat, ani je opustit..."). V školních roce 1933 - 1934 Jakobson už přednášel na Masarykově univerzitě jako soukromý docent a od 1. října 1934 jako smluvní profesor.

Služební smlouva mu ukládala přednášet z oboru ruské filologie nejméně 5 hodin týdně, vést příslušné semináře. Smlouva, která zajišťovala Jakobsonovi roční příjem 36.000 Kč, byla uzavřena na tři roky s možností dalšího prodloužení. Po třech letech byl badatel skutečně jmenován mimořádným profesorem s podmínkou přijetí československého státního občanství. K Jakobsonově žádosti policejní ředitelství v září 1937 sdělilo: "Přispíval do revue radikálně socialistické orientace, zvláště do brněnského časopisu Index. Mravní závazky nebyly zjištěny, je prý o něm známo, že vede nákladný život a byl častým návštěvníkem nočních zábavných podniků. Policejní ředitelství považuje badatele za politicky a státoobčansky nespolehlivého". Přes podezřívavý postoj policejního ředitelství Jakobson přijal dekret o udělení státního občanství a stal se mimořádným profesorem.

Univerzitní dráhu posléze přerušila okupace Československa německou armádou: badateli hrozilo nebezpečí nejen za židovský původ, ale i za osobní angažovanost v diskusích spjatých s pracemi docenta německé pražské univerzity Konrada Bittnera, pozdějšího kulturního ideologa a poradce říšského protektora. Jakobsona nezachránilo ani to, že již v roce 1938 konvertoval od judaismu k pravoslaví, koncem února 1939 byl "dán na dovolenou", poté zproštěn funkce vysokoškolského profesora, po 15. březnu odjel se svou druhou ženou Svatavou Pírkovou (nar. 1908, svatba 1935) do Prahy, kde se skrýval a tajně si vyřizoval vízum. Nakonec odcestoval 21. dubna přes Německo do Dánska na pozvání proslulého lingvisty Hjelmsleva. Symbolicky k osudovému datu 15. března vyšel v Brně sborník Romanu Jakobsonovi pozdrav a děkuvzdání s dedikačními Nezvalovými básněmi a projevem rektora A. Nováka, v němž byla vyjádřena naděje na brzké shledání na Masarykově univerzitě.

I v poválečném období se Jakobson nikdy nepřestal považovat za skutečného Čecha, s vděčností vzpomínal na svá pražská a brněnská léta. Bylo tomu tak i při jeho ojedinělých cestách do Československa, které vyvrcholily roku 1968 převzetím čestných doktorátů. V slavnostním Přípitku české zemi a lidu na konstantinovském sympóziu v Praze 1969 se Jakobson přiznal, že "...česká literatura a česká kultura - ta moudrost Čechů v ní obsažená - se stala mým osudem". Z nejrůznějších charakteristik Jakobsonovy osobnosti uved' me výrok A. Nováka z prosince 1929: "Nežije mezi námi mnoho mužů tak podnětných jako stále čilý, intelektuálně napjatý, směle kombinující a i plodně se mýlící Roman Jakobson".